

Prof. dr. sc. Šukrija Ramić

OBIČAJ MOŽE DA PRESUĐUJE¹

(El-‘Āde muhakkeme)
(Peti opći šerijatskopравни princip)

Sažetak

Ovaj rad elaborira jedno od pet općih pravnih principa u Šerijatu: **Običaj može da presuđuje (el-‘āde muhakkeme)** i osvjetljava sporedne principe koji se pod njega mogu podvesti. Na početku rada, objašnjeno je izvorište, uporište i značenje ovog principa, s posebnim osvrtom na ajete i hadise na kojima se on temelji, a na kraju su prezentirani njegovi primjeri.

Nakon elaboracije općeg principa prezentirani su neki sporedni principi uz navođenje primjera i izuzetaka. Rad se završava kratkim zaključkom u kome je istaknuta utemeljenost šerijatskopravnih principa na Objavi, značaju pravnih principa za mudžtehida i zajednicu općenito, s obzirom da im je cilj omogućavanje doseganja do općeg dobra, kako za pojedinca tako i za zajednicu.

Jezičko značenje pravila El-‘Āde muhakkeme

‘Ādet, jezički, znači ponavljanje, od riječi ‘avd i mu‘avede.² Dakle, ‘ādet označava djela i postupke koji se ponavljaju, tako da postanu uobičajna, lahka, obavljaju se spontano, mehanički, bez napora i prethodnog razmišljanja.

Metodolozi islamskog prava³ kažu da je ‘ādet stvar koja se ponavlja bez razumne korelacije⁴.

¹U prijevodu *Medželle* na naš jezik ovo pravno pravilo prevedeno je ovako: “Običaj ima moć zakona.” (Vidi: *Medželle i ahkjami šerije*, str. 11)

PT² TPEI-Fejrūz Abādī, *El-Qamūs el-muhīf*, str. 274.

PT³ TPVidi: El-Hamevī, *Gamzu ‘ujūnil-bašāir*, str. 146-147.

PT⁴ TPPonavljjanje koje je rezultat logičnog slijeda nije običaj, nego logični slijed i zakon uzroka i posljedica, kao što je, naprimjer, pokretanje sahata na ruci kad god se ruka

Pravnici, pak, drugačije definiraju *'ādet*. Hanefijski pravnik Ibn Nudžejm kaže da je *'ādet*: “Izraz za ono što se ustalilo u dušama od stvari koje se ponavljaju, prihvatljivih za zdravu⁵ ljudsku prirodu.”⁶

Iz prethodnih definicija razumijemo da je *'ādet* stvar koja se ponavlja i da obuhvata sve što ima svojstvo ponavljanja.

Prema tome, *ādetom* se može zvati navika pojedinca u obavljanju svojih poslova u pogledu jela, pića, oblačenja, govora itd.

Ukoliko neka grupa ili zajednica usvoji neku praksu koja se ponavlja, tu praksu nazivamo *'ādetom*.

'Ādet je i svako stanje koje se ponavlja, kao što je zrenje voća i bilja, sazrijevanje čovjeka, te ostale pojave u prirodi uzrokovane prirodnim uzrocima i zakonima koje je uspostavio Allah, dž.š.

'Ādetom zovemo i loše navike koje ima svijet odan strastima i uživanjima u nemoralnim vremenima⁷.

'Ādet jednako obuhvata i govor i praksu.

Muhakkeme je particip pasivni od riječi *et-tahkīm* koja znači suđenje i dijeljenje pravde među ljudima.

Prema tome, ovo pravilo znači da je *'ādet*⁸ izvor i oslonac na osnovu kojeg se može, u slučaju spora, suditi i dijeliti pravda među ljudima⁹, naravno, pod uslovom da ne dolazi u sukob s nekim šerijatskim tekstom ili uvjetom postavljenim u ugovoru.¹⁰

pokrene. Takav postupak ne zovemo *'ādetom* bez obzira koliko se puta ponovio, jer je nastao kao rezultat uzročno-posljedične veze koju razum potvrđuje. To nije postupak za kojim ljudska priroda ima potrebu i kojem je naklonjena.

PT⁵ TPPo ovoj definiciji običaj koji nije prihvatljiv sa šerijatske tačke gledišta ne smatra se *'ādetom*, jer takav običaj je loš, a ono što je loše ne može biti prihvatljivo za zdravu ljudsku prirodu.

Međutim, činjenica je da u praksi muslimana postoje, kako dobri, tako i loši *'ādeti*, s tim da oni loši ne mogu nikada postati islamskim *'ādetima* i islamskom tradicijom.

PT⁶ TPIbn Nudžejm, *El-Ešbāh ven-nazāir*, str. 93.

PT⁷ TPPravnici to zovu *pokvarenost vremena*.

PT⁸ TPKasnije ćemo vidjeti da su to *'ādet* zajednice, ne *'ādet* pojedinca i *'urf* (tradicija) zajednice, kao forma ukorijenjenog *'ādeti* u zajednici.

PT⁹ TPMuštafa Ez-Zerqā, *El-Medkhal el-fiqhī el-'āmm*, 2/999.

PT¹⁰ TPKada bi, naprimjer, poslodavac unajmio radnika uz određenu cijenu i radnik pristao pod uslovom da radi od izlaska sunca pa do podne, poslodavac ne bi mogao kasnije tražiti da najamnik radi do akšama, pod izgovorom da je takav običaj u njihovom mjestu.

Izvori na kojim je utemeljen ovaj princip

U jednom *mevqūf*¹¹ hadisu, kojeg prenosi imam Ahmed u *Musnedu*, stoji: “Ono što muslimani smatraju dobrim, to je kod Allaha dobro, a ono što smatraju lošim, to je kod Allaha loše.”¹²

Te riječi Abdullaha ibn Mesuda, r.a, za koje se pretpostavlja da ih je rekao Poslanik, s.a.v.s,¹³ osnova su na kojoj se temelji ovaj pravni princip.

Iz tih riječi može se razumjeti da stav, tradicija i praksa zajednice muslimana može biti izvor Šerijata i argument u rješavanju sporova među ljudima.

Sličnosti i razlike između ‘*ādet* (običaja) i ‘*urf* (tradicije)

Riječ ‘*ādet* izvedena je, kako je prethodno spomenuto, iz riječi ‘*avd* i *mu‘āvede*, kojima se označava ponavljanje djela i postupaka, koji usljed ponavljanja postaju prihvatljivi, prirodni, tako da ih čovjek obavlja spontano, mehanički, bez napora i prethodnog razmišljanja.

Shodno tom jezičkom značenju ‘*ādetom* nazivamo ono što se ustabililo u dušama od stvari koje se ponavljaju.

Jedan suvremeni pravnik definirao je ‘*urf* kao ‘*ādet* zajednice ljudi u govoru i praksi.¹⁴ Ta definicija mi se, među mnogobrojnim, najviše dopala, ne zbog toga što sam ovog velikog pravnika lično poznao, nego zbog toga što njegova definicija, po mom mišljenju, najpreciznije reflektira konačne¹⁵ relacije između ta dva pojma.

Shodno prezentiranim definicijama *ādet* i ‘*urf*, mogu konstatirati, i u tom smislu dalje koristiti ta dva pojma, kada se govori o čovjeku, da je ‘*urf* ‘*ādet* zajednice, dok je ‘*ādet* običaj i praksa kako pojedinca, tako i zajednice. Prema tome, pojedinac ne

¹¹To je hadis čiji lanac prenosilaca ne doseže do Poslanika, s.a.v.s, nego doseže do ashaba. Ashab u takvom hadisu ne kaže da je to rekao Poslanik, s.a.v.s, niti na to nečim aludira. Međutim, ako se u takvom hadisu govori o pitanju o kom može relevantno govoriti samo Poslanik, s.a.v.s, postoji velika vjerovatnoća da je to, uistinu, njegov govor, jer ashabi nisu neistinu govorili.

PT¹²T.PAhmed ibn Hanbel, *El-Musned*, “Musnedul-muksirīne mines-sahabe”, br. 3418. Es-Sekhāvī u *El-Meqāšid el-hasene* navodi i neke druge prenosiocce ovog hadisa. (Vidi: Es-Sekhāvī, *El-Meqāšid el-hasene*, str. 367)

PT¹³TPZbog toga ga mnogi navode u hadiskim zbirkama.

PT¹⁴TPMuštafa Ez-Zerqā, *El-Medkhal el-fiqhī el-‘āmm*, 1/131.

PT¹⁵TPKažem konačne, jer imam osjećaj da se ti termini danas koriste u tom značenju i da su se u tom značenju ustabilili. Naravno, kroz dugu historiju islamskog prava, pravnici su ova dva termina koristili shodno definicijama koje su nudili, dakle, vrlo divergentno.

može imati svoj *'urf*, ali može imati svoj *'ādet*, a zajednica može imati kako svoj *'urf*, tako i *'ādet*, s tim što, po mom osjećaju, kako se *'ādet* zajednice dublje ukorijenjava u njen život, on iz generacije u generaciju prerasta u *'urf*, tako da je na koncu *'urf*, ipak, ukorijenjeniji vid *'ādeta* u tradiciji jedne zajednice.

***'Urf* kao izvor šerijatskog prava**

Poznato je kroz historiju da su se ljudi u parničanju, u sredinama koje nisu imale uređeno zakonodavstvo, oslanjali prvenstveno na običaje koji su preovladavali u njihovoj sredini, tako da su običaji bili glavni izvor zakonodavstva.¹⁶

Činjenica je da običaji u svojoj suštini mogu biti dobri, korisni i pravedni, kao što mogu biti loši, štetni i nepravedni. Šerijat je po svojoj prirodi takav da prihvata, usvaja i odobrava običaje koji su dobri, općekorisni i pravedni. Zato dolazak islama na bilo koje područje nije značio zatiranje narodnih običaja, nego afirmaciju općekorisnih, a iskorijenjivanje loših, štetnih i nepravednih običaja.

Islam je potvrdio mnoge običaje predislamskih Arapa. Islamski pravници su uvrstili *'urf* među sporedne izvore šerijatskog prava,¹⁷ tako da, i danas, *'urf* ima značajnu ulogu u šerijatskom pravu. *'Urf*, kao izvor šerijatskog prava, omogućava tom pravu da ima intenzivnu interakciju sa sredinama u koje dolazi i u kojim se primjenjuje. Ta interakcija, koja u svojoj suštini nosi interes općeg dobra, omogućava šerijatskom pravu da bude živo, da uvijek bude moderno, suvremeno, i sposobno da riješi svaku novonastalu situaciju na način koji znači boljitak za čovjeka kao pojedinca i boljitak za njegovu zajednicu u cjelini.

Vrste *'ādeta*

Postoje tri vrste *'ādeta*:

Opći tradicijski *'ādet*, kao, naprimjer, kad se neko zakune da neće svojom nogom kročiti u nečiju kuću. Smatralo bi se da je prekršio zakletvu kada bi ga u tu kuću unijeli, a ne bi prekršio zakletvu ako bi nogom zakoračio preko praga, a on ostao iza, jer u općoj tradiciji “zakoračiti u kuću” znači ući u nju.

PT¹⁶ TPU konvencionalnim pravima običaj je i danas jedan od glavnih izvora prava.

PT¹⁷ TPVidi bilo koju knjigu iz metodologije islamskog prava (*uṣūli-fiqha*). U poglavljima koja govore o izvorima šerijatskog prava redovno se navodi i *'urf* kao sporedni izvor.

Specifični tradicijski *'ādet*, kao, naprimjer, terminologija koju koriste posebne struke, poput gramatičara, filozofa itd. Riječi koje oni koriste u svojoj terminologiji poprimaju druga značenja od onih koja su prvotno u jeziku imale.

Šerijatski tradicijski *'ādet*, kao što su termini: *ṣalāt* (namaz), *zekāt*, *hadž* itd. *Ṣalāt* jezički znači dova, *zekāt* znači čišćenje i povećanje, a *hadž* znači namjera. Ti termini su svoje jezičko značenje zamijenili šerijatskim, tako da kad se spomenu, prva pomisao ide na njihovo šerijatsko značenje.

Specifični i opći *'urf*¹⁸

'Urf se, s aspekta njegova opsega, može podijeliti na specifični i opći, a s aspekta njegova ispoljavanja na verbalni i praktični itd.

Specifičan *'urf* je običaj i tradicija neke zajednice, mjesta ili pokrajine, dok je opći *'urf* običaj i tradicija šireg područja.

Primjer općeg *'urfa* imamo u *selemu* i *istišnā* 'u.

Selem je kupoprodaja gdje prodavac preuzima obavezu da isporuči određenu robu kupcu na neki budući datum u zamjenu za ugovorenu cijenu koja se isplaćuje odmah.¹⁹

Istišnā ' je, također, vrsta trgovine pri kojoj se robom trguje prije nego je roba proizvedena. Ako kupac naruči od proizvođača da od svog materijala napravi ili proizvede određeni proizvod i dogovore cijenu, takvu kupoprodaju nazivamo *istišnā* ' transakcijom.²⁰

Selem i *istišnā* ' su ljudska praksa od davnina, a to je i danas svakodnevna ljudska potreba. Kao takvi, izuzeti su iz općih pravila o zabrani prodaje nepostojeće robe.²¹

Primjera za specifični *'urf*, s obzirom na njegovu prirodu, ima jako puno. To obuhvata sve običaje u međusobnim odnosima jedne zajednice, mjesta, ili pokrajine, kao što su običaji o mahanama trgovačke robe na koje se ne obraća pažnja, običaji o profitnim maržama, načinima isplate robe i usluga itd.

PT¹⁸ TPVidi: Muštafa Ez-Zerqā, *El-Medkhal el-fiḡhī el-‘āmm*, 2/848-849. U *Medželli* je navedeno pravilo koje govori o općem *'urfu*: "Svjetski običaj je takvo dokazno sredstvo, kojeg se valja držati kod presuđivanja." (Vidi: *Medželle i ahkjami šerije*, str. 11)

PT¹⁹ TPUsmāni, *An Inroduction to Islamic Finance*, str. 186.

PT²⁰ TPIbid, str. 195.

PT²¹ TP Vidi: Tirmizī, *Sunen*, "Kitābul-bujū", br. 1153, Bukhārī, *Ṣāhihul-Bukhārī*, "Kitābus-selem", br. 2086.

Opći *'urf* može specificirati opće značenje i daje mu se prednost nad *qijāsom*, kao što je u slučaju *selema* i *istišnā'a*, dok specifični *'urf* može da se koristi pri rješavanju sporova samo na području ili u zajednici u kojoj taj *'urf* preovladava.

Govorni (jezički) i praktični *'urf*²²

Govorni *'urf* nastaje usvajanjem određenog terminološkog značenja za neki jezički izraz, tako da, kada se taj izraz spomene, misao instinktivno, bez potrebe za kontekstom, odleti ka tom terminološkom značenju. Primjer za to može biti izraz *konvertibilna marka*. Kada se kod nas spomene taj izraz, svakom misli odlete na novac koji je danas u upotrebi, iako je, ne tako davno, taj izraz označavao neku drugu valutu, u nekoj drugoj državi. Upotrebom tog izraza za našu domaću valutu, on se vremenom toliko ukorijenio da pri njegovu spominjanju niko ne pomišlja na bivšu njemačku valutu.

S obzirom da je terminološko značenje postalo govorni *'urf*, ono ima prednost u odnosu na druga značenja. Tako, naprimjer, kada bi kod nas osoba rekla drugoj da joj kupi određenu vrstu auta za, recimo, dvadeset hiljada, ta osoba bi morala taj iznos računati u konvertibilnim markama, ukoliko nije postojao neki kontekst koji jasno upućuje da se mislilo na neku drugu valutu.

Ova je vrsta *'urfa*, kako veli šejh Mustafa Ez-Zerqā,²³ ustvari vid posebnog jezika onih koji njime govore, pa ukoliko za razumijevanje ciljanog značenja bude potreban kontekst, ili logička veza, to neće biti *'urf*, nego će to biti vid metafore. Naprimjer, kada osoba kaže drugoj: "Poklanjam ti ovo za deset maraka", iz konteksta traženja naknade od deset maraka razumijemo da se pod poklonom metaforički misli na trgovinu, kao što razumijemo da je ta cijena, vjerovatno, tako niska da ta trgovina više liči na poklon.

Praktični *'urf* je običaj ljudi u njihovim poslovima i poslovanju, kao što je običaj da u određenim danima ne rade, da nose određenu odjeću, jedu određenu hranu, plaćaju stanarinu na početku ili na kraju mjeseca, da dostava teške robe bude na teret prodavca, da se isplata *mehri-muedždžela* izvršava nakon smrti muža ili rastave itd.

²²El-Qarāfi, *El-Furūq*, 1/171, Muštafa Ez-Zerqā, *El-Medkhal el-fiqhī el-'āmm*, 2/844-847.

PT²³ TPMuštafa Ez-Zerqā, *El-Medkhal el-fiqhī el-'āmm*, 2/845.

Shodno *'urfu* da su subota i nedjelja neradni dani, kada bi poduzetnik u petak potpisao ugovor s drugom firmom u kojem se ista obavezuje da posao završi u naredna tri dana, to bi značilo da posao treba biti završen u srijedu, jer su subota i nedjelja neradni. Ukoliko se neradni dani žele uključiti oni se moraju eksplicitno spomenuti, jer oni su *'urfom* isključeni.

Kako govorni, tako i praktični *'urf* koristi se kao argument, ukoliko taj *'urf* nije u sukobu sa šerijatskim tekstom ili uvjetom navedenim u ugovoru.

Nije dozvoljeno zapostaviti šerijatski tekst, a prihvatiti se *'urfa* i *'ādet*, jer tekst je, svakako, jači od njih, s obzirom da je tekst od Nepogrešivog Zakonodavca, a *'urf* je od naroda koji može ispravno postupiti, a i pogriješiti.

Isto tako, nije dozvoljeno držati se *'urfa*, a zapostaviti validan uvjet u ugovoru, jer musliman, po slovu Kur'ana i sunneta, mora da se drži ugovora i datog obećanja.²⁴

Sučeljavanje *'ādet* i *'urfa* sa šerijatskim tekstovima²⁵

'Ādet i *'urf* mogu da budu u skladu s šerijatskim tekstovima, a mogu biti i u koliziji.

Ukoliko su u skladu, tada se *'ādet* i *'urf* moraju uvažavati.

Ukoliko su u koliziji, tada je potrebno analizirati vrstu kolizije. Naime, kolizija može biti sa specifičnim šerijatskim tekstom koji jasno zabranjuje određeni *'urf*, tako da bi prihvatanje *'urfa* značilo odbacivanje teksta. Kod ove vrste kolizije *'urf* se ne smije uzimati u obzir, jer, pravilo je da se on uzima u obzir samo ako nema odgovarajućeg teksta, a u ovom slučaju tekst očito postoji. Primjer za to imamo u praksi usvajanja djece koja je postojala u džahilijetu. Kada je došla zabrana, s tom praksom se odmah prestalo.

Ukoliko je kolizija sa općim šerijatskim tekstom, koji svojom općenitošću obuhvata i ono što je *'urf*, tada se treba posmatrati da li je taj *'urf* postojao u vrijeme objave teksta, ili je nastao kasnije.

Ukoliko je postojao, trebamo vidjeti da li je to verbalni ili praktični *'urf*. Verbalni se uzima u obzir i značenje teksta se u skladu s njim tumači, dakle, specificira, makar, tekst jezički bio općenitiji. Naime, verbalni *'urf* je postao *tradicijska realnost* koja u

PT²⁴ TPPoslanik, s.a.v.s, veli: "Muslimani se drže svojih ugovora i datih obećanja." (Ebū Dāvud, *Sunen*, "Kitābul-aqdije", br. 3120)

PT²⁵ TPVidi: Muštafa Ez-Zerqā, *El-Medkhal el-fiqhī el-'āmm*, 2/882-911.

slučaju kontradikcije ima prednost nad *jezičkom realnošću*. Primjer za to su sve riječi čije jezičko značenje je zamijenjeno šerijatskim, kao što su *šalāt, šavm, zekāt, hadždž* itd. Kad se te riječi spomenu bez nekog konteksta, njihovo značenje je uvijek šerijatsko, ne jezičko.

Ako se, pak, radi o praktičnom *'urfu* koji je postojao u vrijeme pojave teksta koji ga u općem smislu obuhvaća svojom zabranom, učenjaci nemaju jedinstven stav o tome može li taj *'urf* specificirati tekst.

Oni koji smatraju dozvoljenom takvu specifikaciju prave razliku između općeg i specifičnog *'urfa*. Opći *'urf*, po hanefijama, može specificirati tekst, tako da tekst ne obuhvata predmet *'urfa* svojim propisom. Primjer koji se navodi jeste *selem* i *istišnā*, o kojima je već bilo govora.

Ukoliko se, pak, radi o specifičnom *'urfu*, on ne može, po preovladavajućem hanefijskom mišljenju, specificirati tekst.

Što se tiče novonastalog *'urfa*, koji se pojavio nakod objave teksta, takav *'urf* se ne uzima u obzir, bilo da se radi o verbalnom ili praktičnom. Prema tome, ako se značenja riječi, nakon završetka Objave, promijene, kur'anske riječi i dalje nose značenja iz vremena u kojem su objavljene. Naprimjer, riječ *jemīn* u 225. ajetu sure *El-Beqare* i 89. ajetu sure *El-Māide* znači zakletvu s Allahovim, dž.š, imenom. Iako se ta riječ kasnije, u nekim sredinama, počela koristiti za razvod braka i u drugim značenjima, ta promjena ne utiče na značenje riječi *jemīn* u spomenutom ajetu i ona i dalje ostaje da znači zakletvu s Allahovim, dž.š, imenom.

Sučeljavanje *'ādeta* i *'urfa* sa pravnim tumačenjima

Kada se desi kolizija između *'urfa* i pravnog tumačenja koje nije utemeljeno na jasnom šerijatskom tekstu, nego ga je *mudžtehid* utemeljio na *'urfu* svoga vremena, tada se *'urf* uzima u obzir na osnovu principa da se ne negira promjena normi shodno promjeni vremena. Zbog toga je i uslovljeno da *mudžtehid* poznaje običaje svoga vremena, jer mnogi se propisi mijenjaju s promjenom vremena, bilo da se promijenio *'urf*, ili se narod pokvario, ili prolazi kroz teška vremena, tako da, kad bi se pridržavao postojećih normi, bio bi na velikom iskušenju i u velikim poteškoćama. Iz tih razloga, učenjaci su dozvolili uzimanje naknade za podučavanje Kur'anu, imamet itd. Zbog pokvarenosti vremena i malverzacija odgovornih, učenjaci su, u pojedinim periodima, zabranjivali

skrbniku da investira imovinu siročeta, muteveliji vakufa da oplođava vakufsku imovinu itd.

Na osnovu prethodnih konstatacija, možemo zaključiti da i muftija, kako mora poznavati šerijatske propise i njihove ciljeve, mora, da bi donosio kvalitetne fetve, poznavati stanje vremena i ljudi u njemu, mora poznavati običaje ljudi, kako opće, tako i specifične, i mora pratiti promjene koje se dešavaju.

Kontradiktornost značenja²⁶

Riječ može imati više značenja. Osnovno značenje riječi je njeno jezičko značenje. To značenje se može promijeniti putem tradicije (*'urfa*) i Šerijata. Kada se riječ, nakon što je poprimila i druga značenja, koristi, između njenih značenja može doći do kolizije, kao što je u sljedećim primjerima.

a) Kontradiktornost između 'urfa i Šerijata²⁷

U slučaju ove kontradiktornosti, ako za značenje koji je Šerijat upotrijebio nije vezana neka norma, daje se prednost *'urfu*, jer je to značenje bilo namjera. Tako, naprimjer, ako se osoba zakune da neće sjesti pod krov, pa sjedne pod otvoreno nebo, neće prekršiti zakletvu, iako je Allah, dž.š. (dakle Šerijat) nebo nazvao krovom, jer u tradiciji ljudi nebo ne smatraju krovom niti ga tako zovu.

U suprotnom, kada je za značenje koje je upotrijebio Šerijat vezan neki propis, tada upotreba šerijatskog značenja ima prednost. Naprimjer, kada bi se osoba zaklela da neće postiti, ne bi sa gladovanjem i dijatom prekršila zakletvu, nego samo s postom od zore do zalaska sunca s nijetom, kako ga je Šerijat definirao.

b) Kontradiktornost između 'urfa i jezika²⁸

Hanefije smatraju da se propisi o zakletvama, u slučaju kontradikcije *'urfa* i jezika, uvijek grade na *'urfu*. Tako, naprimjer, kada bi se neko zakleo da neće jesti kruh, ne bi prekršio zakletvu osim ukoliko bi jeo ono što u njegovu mjestu zovu kruhom.

PT²⁶ TPVidi: Šujūfī, *El-Ešbāh ven-nazā'ir*, str. 93, Ibn Nudžejm, *El-Ešbāh ven-nazā'ir*, str. 96-97.

PT²⁷ TPTj. šerijatskog značenja, značenja riječi u kojem je Šerijat koristi.

PT²⁸ TPTj. jezičkog značenja riječi.

U slučaju kolizije, neophodno je poznavati pravila po kojim će se razlučiti kojem značenju se daje prednost.

Potpravila:²⁹

Pod opći princip “*el-‘āde muhakkeme*” mogu se podvesti mnoga potpravila.

Navest ćemo najvažnija:

1- Ne negira se promjena normi i propisa promjenom vremena i uslova (*Lā junkeru tegajjurul-ahkāmī bi tegajjuriz-zemāni*).³⁰

Propisi i norme do kojih se došlo *idžtihād*om oslanjajući se na promjenjive argumente, kao što su analogija (*qijās*), opće dobro (*mašleha mursele*), tradicija (*‘urf*), običaj (*ādet*) itd., normalno je da se mijenjaju s promjenom stanja, vremena i okolnosti, te tradicije i običaja u kojima svijet živi i koje prakticira.

Naime, cilj norme jeste da ostvari boljitak i dobro za čovjeka ili da od njega otkloni štetu. Ukoliko dođe do promjene stanja i okolnosti, a norma ostane ista, postoji realna opasnost da se ciljevi norme izvitopere, da norma ne ostvaruje dobro koje je njena primjena nekad donosila, tako da se može desiti da norma umjesto koristi donosi štetu i da se pretvori u svoju suprotnost.

Kao primjer za promjenu norme zbog promjene stanja i okolnosti može nam poslužiti fetva rahmetli Huseina Đoze iz sedamdesetih godina prošlog stoljeća³¹ u kojoj on određuje da se zekat, zekatul-fitr i prihodi od kurbanskih kožica usmjeravaju isključivo Islamskoj vjerskoj zajednici i njenim obrazovnim institucijama. Toj fetvi su se, u to doba, mnogi suprotstavili, od kojih je, čini mi se, najžustriji i najuporniji bio rahmetli Derviš ef. Spahić iz Pojska. On ide dotle da u jednom pismenom suprotstavljanju argumentira kako je davanje zekata, sadekatul-fitra i kurbanskih kožica za potrebe Islamske zajednice “batil (neispravno) iz više razloga: 1. Kosi se sa Kur’anom i Hadisom. Allah (dž.š.) odredio je svrhu u koju treba davati sadaku. Vidi ajet 59. sure Tevbe. 2. Rečene sadake su hukmen (nečiste) i, prema tome, ne smiju se trošiti u džamije. 3. Time se prisvajaju sirotinjski

²⁹ Vidi: Šujūṭī, *El-Ešbāh ven-nazā’ir*, str. 92, 312, Ibn Nudžejm, *El-Ešbāh ven-nezāir*, str. 99, Hajdar, *Šerh medželletil-ahkām*, 1/42, Ahmed Ez-Zerqā, *Šerhul-qava’id el- fiqhijje*, str. 165-185, 286-287, Muštafa Ez-Zerqā, *El-Medkhal el-fihī el- ‘āmm*, 2/1000-1002.

PT³⁰ TPU prijevodu *Medželle* na naš jezik ovo pravno pravilo prevedeno je na sljedeći način: “Ne može se poreći, da se promjenom vremena mijenja i primjena zakona.” (Vidi: *Medželle i ahkjami šerije*, str. 11)

PT³¹ TPVidi: Husein Đozo, *Fetve*, 1/130-132, 316-318, 419-420.

hakovi, a to je zulum. 4. Time se prouzrokuje velikom broju ljudi da im sadaka ne bude kabul. 5. Daje se povoda velikom broju imama da i oni griješe što prenose džematlijama ovakve stavove i ovakva mišljenja.”³²

Naravno, rahmetli Đozo je tada imao jake argumente za svoj stav koji je podržalo i Vrhovno islamsko starješinstvo, jer je izdržavanje vjerskih institucija visilo o koncu, s obzirom da su vakufi bili oduzeti, članstvo se osulo, nešto iz straha, nešto iz prestanka osjećaja pripadnosti IZ-i, i, postojala je realna opasnost da medrese i mnoge džamije budu zatvorene zbog nemogućnosti njihova izdržavanja i da, realno, opstojnost muslimana kao organizirane zajednice dođe u pitanje.³³

Ta vremena su otišla. Danas su vrijeme i okolnosti u kojima radi i egzistira Islamska zajednica potpuno drugačiji. Danas Islamska zajednica može slobodno osnivati vakufe, tražiti donacije kod nas i u svijetu, može se baviti biznisom, imati svoje tvornice, lance robnih kuća itd. Tu nema nikakvih ograničenja. Prostor izvora financiranja Islamske zajednice danas je neograničen, za razliku od rahmetli Đozinog vremena kada je taj prostor bio potpuno ograničen.

Prema tome, ako bismo u ona vremena dali prednost Đozinoj argumentaciji, jer Jugoslavija je bila socijalna država, sirotinja je bila solidno zaštićena,³⁴ a Islamska zajednica potpuno nezaštićena, u ovom našem vremenu, kada je sirotinja slabo zaštićena, kada je broj siromašnih daleko veći, a Islamska zajednica solidno zaštićena³⁵ prednost treba dati mišljenju Derviša ef. Spahića, imajući u vidu da su se vrijeme i okolnosti promijenili, a pravilo

PT³² TPHusein Đozo, *Fetve*, 1/130.

PT³³ TPKoliko je stanje bilo teško u vrijeme kada je rahmetli Đozo donio svoju fetvu najbolje će ilustrirati sljedeći primjer. Naime, u osnovnoj školi “Vaso Pelagić” u Jezerskom kod Bos. Krupe, koja je brojala preko pet stotina muslimanske djece, u stopostotnoj muslimanskoj sredini, sa 80% nastavnim kadrom srpske nacionalnosti iz Crne Gore i Vojvodine, ja sam, mislim da je to bila 1970. god., bio jedino dijete koje je gotovo čitavu školsku godinu išlo samo na vjersku pouku, i to hodži u kuću. U selu su bile tri džamije, od kojih jedna nije imala stalnog hodžu, u jednoj je bio efendija sa medresom, a u drugoj, efendija nije imao završenu medresu. U osnovnoj školi u Jezerskom danas ima preko hiljadu daka, kadar je uglavnom lokalni, sva djeca idu na časove vjeronauke, a većina ide i u mekteb, na vjersku pouku, pred hodžu. Dakle, stanje se totalno promijenilo.

PT³⁴ TPPa prema tome, nije postojala sirotinja koja u velikom broju nije bila zbrinuta i kojoj se trebalo dati zekat i vitre.

PT³⁵ TPSve obrazovne institucije su na državnim budžetima, ostale institucije imaju određenu državnu materijalnu potporu itd. Naravno, ta pitanja još uvijek nisu riješena na način kojim će se postići pravda za one koji porez plaćaju, ali postoji mogućnost da sve dođe na svoje mjesto.

kaže, da se ne negira promjena normi i propisa promjenom vremena i uslova.³⁶

Primjer promjene fetve kada se pokvari vrijeme imamo u fetvi hanefija i drugih, da dužnik čiji su dugovi dospjeli za naplatu može raspolagati samo s onim dijelom svoje imovine koji dug ne obuhvata. Naime, kada su se ljudi pokvarili, kada su počeli da se koriste malverzacijama prebacujući svoju imovinu na rođake i poznanike, kako bi izbjegli izmirenje duga, pravnici su morali reagirati i promijeniti fetvu po kojoj su dužnici mogli normalno raspolagati svom svojom imovinom, bez obzira koliko su bili zaduženi i da li su dugovi bili dospjeli ili ne.

Isto tako, došlo je do promjene fetve o uslovima koje mora ispunjavati svjedok u pogledu pravednosti i poštenja. Danas se zadovoljava onakvim svjedocima kakvi su na raspolaganju. Kada bismo danas tražili uvjete za svjedoke koji su nekada traženi, teško bismo našli ijednog svjedoka koji bi te uvjete ispunjavao.

Tu možemo ubrojati i fetvu o zatvaranju džamija između namaza s ciljem zaštite od krađe i zloupotrebe. Kada se ukazala potreba da se integritet džamije zaštititi, fetva je promijenjena i dozvoljeno je da se džamije između namaza zatvaraju.

Napredak vremena i promjena običaja također su doveli do promjene mnogobrojnih fetvi. Naprimjer, Poslanik, s.a.v.s, bio je zabranio da se hadis bilježi, da bi to kasnije dozvolio, a peti halifa Omer ibn Abdul-Aziz je naredio da se sunnet sakupi i zabilježi.

Tu se ubraja i sakupljanje Kur'ana u mushaf, razvoj administrativnih, obrazovnih, socijalnih i zdravstvenih institucija, organizacija političkog, ekonomskog i kulturnog života itd.

Uglavnom, fetve ustanovljene na promjenjivim kategorijama normalno su se mijenjale promjenom vremena i uslova. To pravilo i danas važi. Ono održava islamsko pravo vitalnim i sposobnim da odgovori na svaki izazov vremena i prostora na način koji će donijeti boljitak, kako pojedincu, tako i zajednici.

2- Praksa ljudi je dokaz po kojem treba raditi (*Isti'mālun-nāsi hudždžetun jedžibul-'amelu biha*).

PT³⁶ TPSmatram da je Islamska zajednica danas, u neku ruku, talac ove Dozine fetve. Umjesto da se Islamska zajednica okrene ka formiranju i razvijanju vakufa, privrednih subjekata, firmi itd., gdje postoje neograničene mogućnosti, umjesto da nam svaki džemat ima svoju firmu, Islamska zajednica i njeni džemati svoje izvore financiranja i dalje baziraju na zekatu, zekatul-ŕitru, kurbanskim kožicama, dženezama i dobrovoljnim prilozima, a vremena su se promijenila!? Doduše, ne svugdje!

Ovo pravilo ukazuje na to da općeprihvaćena praksa, ukoliko nije u suprotnosti sa Šerijatom, validna je kao dokaz koji treba uzimati u obzir kod parničenja i suđenja, jer običaj može da presuđuje.

Naprimjer, ukoliko čovjek preko posrednika kupi nekretninu i nakon završetka kupoprodaje dođe prodavcu ili kupcu i od njih zatraži naknadu za svoju uslugu, presudit će se na osnovu prakse u toj sredini. Ako je praksa da posredniku jedna ili obje strane daju proviziju na realizirani ugovor, biće obaveza tako postupiti. Ukoliko to pitanje dođe na sud, sud će morati presuditi u skladu s općom praksom (*'urfom*) u toj sredini.

3- Ne uzima se u obzir prolazni običaj (*Lā 'ibrete bil-'urfīṭ-ṭāri'i*).

Ovo pravilo konstatira da je uvjet prihvatanja *'urfa* da njegovo postojanje prethodi određenoj normi i da se norma tumači u skladu s postojećim *'urfom* u vrijeme nastanka norme. Nije dozvoljeno da se norma koja je nastala prije *'urfa* tumači po njemu, jer šerijatski tekstovi treba da se tumače u skladu s jezičkim i tradicionalnim značenjima koje su riječi imale u vrijeme njihove objave. Prema tome, kasnija promjena značenja riječi u lingvističkom ili tradicijskom smislu ne smije mijenjati njihova značenja u šerijatskim tekstovima.

Tako, naprimjer, riječi *fi sebīlillāh* tradicijski označavaju zakoniti rat (*džihād*), ili općenito dobra djela, a *ibnus-sebīl* je putnik na dozvoljenom putovanju koji je ostao bez sredstava. Ukoliko u tradiciji dođe do promjene tih značenja, pa *fi sebīlillāh* bude značilo isključivo, recimo, naučno istraživanje, a *ibnus-sebīl* bude značilo ostavljeno dijete na putu, šerijatski tekst ostaje kod svog prvotnog jezičkog i tradicijskog značenja i ne može se tumačiti po značenjima koja su kasnije nastala.

4- Uzima se u obzir onaj običaj koji je kontinuiran ili dominantan (*Innema tu'teberul-'ādetu idhaṭ-ṭaredet ev galebet*).³⁷

5- U obzir se uzima dominantan, rasprostranjen, ne rijetki (običaj) (*El-'ibretu lilgālibi eš-šāi'i lan-nādiri*).³⁸

PT³⁷ TPU prijevodu *Medželle* na naš jezik ovo pravno pravilo je prevedeno ovako: "Običaj važi samo onda ako je stalan i ako ga upotrebljava pretežna većina svijeta." (Vidi: *Medželle i ahkjami šerije*, str. 11)

U ovim pravilima sadržani su uvjeti koje *'urf* mora ispunjavati da bi se uzimao u obzir, a to su: kontinuiranost, dominacija i rasprostranjenost. To znači da se određeni *'urf* kontinuirano primjenjuje u praksi, da, eventualno, odstupanje od njega mora biti posebno naglašeno, da se primjenjuje u većini slučajeva i kod većine ljudi i da ta praksa bude na širem teritoriju.

Ukoliko određena praksa bude polovično zastupljena, takva praksa ne može biti argument.

6- Ono što je poznato u *'urfu* isto kao da je uvjetovano *šarṭom* (*El-Ma'rūfu 'urfen kel-mašrūṭi šarṭan*).³⁹

7- Određivanje *'urfom* isto je kao i određivanje tekstem (*Et-ta'jīnu bil-'urfi ket-ta'jīni biš-šarṭi*).⁴⁰

Ova dva pravila govore o općem praktičnom *'urfu*. Ona znače da tradicija i praksa ljudi u međusobnom poslovanju, u pogledu prava i obaveza, imaju status uvjeta, makar se i ne spomenuli eksplicitno.

Recimo, kada se danas kupuje auto i traži *full oprema*, tačno se zna šta se pod tim podrazumijeva, tako da nije potrebno posebno nabrajati šta sve u *full opremu* ulazi.

Gostu je dozvoljeno da od hrane i pića koristi u kući svoga domaćina ono što mu je pri ruci i ne mora posebno domaćina pitati. Naime, u tradiciji je da gost ima pravo da se posluži s onim što je na stolu, a da ne pita domaćina, ali ne bi smio ništa uzeti i ponijeti sa sobom bez prethodne dozvole.

Prema tome, ono što je *'urf* nije potrebno posebno naglašavati da bi bilo obavezno aplicirati i da bi se na njega pri parničanju moglo osloniti.

8- *'Urf* među trgovcima je kao i uvjet među njima (*El-Ma'rūfu bejnet-tudžžāri kel-mešrūṭi bejnehum*).⁴¹

PT³⁸ TPU prijevodu *Medželle* na naš jezik ovo pravno pravilo je prevedeno ovako: "Važnost (valjanost) se daje onome što češće biva i što je općenitije (u više svijeta), a ne onom što se rijetko zbiva." (Vidi: *Medželle i ahkjami šerije*, str. 11)

PT³⁹ TPU prijevodu *Medželle* na naš jezik ovo pravno pravilo je prevedeno ovako: "Ono što je po običaju priznato, drži (smatra) se kao da je ugovoreno (ima istu valjanost kao i ugovor)." (Vidi: *Medželle i ahkjami šerije*, str. 11)

PT⁴⁰ TPU prijevodu *Medželle* na naš jezik ovo pravno pravilo glasi: "Određenja (ustanove) običajna su kao i određenja jasnim govorom, koji ne trpi (ne podnosi) izvrtanja." (Vidi: *Medželle i ahkjami šerije*, str. 12)

Ovo pravilo govori o posebnom, specifičnom *'urfu* jedne struke, a to su trgovci. Isto važi i za ostale struke i zanimanja. Njihov *'urf* se uzima u obzir i primjenjuje se ukoliko ne postoji dokaz koji taj *'urf* stavlja van snage.

Prema tome, ako *'urf* nalaže da prevoz određene robe bude obaveza prodavca, ili da se određena roba isplaćuje tek nakon mjesec od preuzimanja, taj *'urf* se, naravno, poštuje, ukoliko nije u suprotnosti sa Šerijatom, ili ako u ugovoru ne postoji uslov koji zahtijeva drugačije.

9- Stvarno značenje se ostavlja radi značenja koje pruža *'ādet* (*El-haqīqatu tutreku bi delāletil-'āde*).

U ovom pravilu govori se o tome da se stvarno, tj. prvotno jezičko značenje napušta i umjesto njega prihvata, tj. uzima ono značenje koje je riječ poprimila kasnije i koje je postalo općepoznato i općeprihvaćeno, tj. koje je postalo jezički *'urf*. Propis i norma se, dakle, grade na značenju koje riječ ima u *'urfu* i *'ādetu*.

Inače, riječi koje koristimo mogu svoja osnovna značenja crpiti iz različitih izvora. Na osnovu izvora od kojih su riječi dobile svoje osnovno značenje, značenja dijelimo na sljedeće vrste:

Šerijatsko značenje. To značenje imaju riječi čije značenje je odredio Zakonodavac, kao što su *šalāt*, *zekāt*, *hadždž* itd.;

Jezičko značenje. To značenje imaju riječi koje se koriste u svom prvotnom jezičkom značenju koje su imale kada su nastale, kao što je riječ lav za poznatu životinju, magarac za životinju koja njače itd.;

Opće tradicijsko značenje. To značenje imaju riječi koje se više koriste u drugim značenjima, nego u onim koje su te riječi imale u početku – jezičkim i literarnim značenjima;

Specifično tradicijsko značenje. To su značenja riječi koje koriste posebne struke. Tu se ubraja posebna terminologija filozofa, gramatičara itd.

U osnovi, riječi treba koristiti i tumačiti u njihovom osnovnom jezičkom značenju. Međutim, vrlo se često to značenje zamjenjuje drugim značenjima. U tradiciji ta nova značenja zauzimaju mjesto onih osnovnih, jezičkih, koja prestaju biti

PT⁴¹ TPU prijevodu *Medželle* na naš jezik ovo pravno pravilo je prevedeno ovako: “Ono što je među trgovcima običajno, smatra se kao da je među njima ugovoreno.” (Vidi: *Medželle i ahkjami šerije*, str. 11)

mjerodavna, tako da ih je vremenom nemoguće koristiti u njihovom osnovnom jezičkom značenju, jer u praksi ona to značenje više ne nose.

Naprimjer, kada bi se neki Bosanac zakleo da neće nogom kročiti u Hrvatsku ako ova izgradi most ka Pelješcu, on bi prekršio zakletvu čim bi autom ili nekim drugim prevoznim sredstvom ušao na njenu teritoriju, jer kročiti nogom u tradiciji više ne znači samo ući pješice, nego znači ući na bilo koji način.

10- Napisano ima status izgovorenog (*El-Kitābu kel-khitābu*).

Ovo pravilo govori o tome da napisan tekst ima posljedice usmeno izgovorenih riječi. Posljedice usmenog govora su iste kao i pismena prepiska, jer pero je kao i jezik. Pismo onog ko je daleko ima status govora onog ko je blizu.

Prema tome, prepiskom se mogu sklapati ugovori uz predviđene uvjete. Naravno, da bi pismo bilo prihvatljivo neophodno je da bude jasno, da bude naslovljeno i da ispunjava ostale predviđene uvjete. Tradicija, odnosno propisane procedure, određuju način sklapanja ugovora pismenim putem, ali u svakom slučaju, pismo je, u osnovi, kao izgovorena riječ.

11- Uobičajeni išareti gluhonijeme osobe imaju status pojašnjenja govorom (*El-Išarāt el-ma'hūde lil-akħres kel-bejāni bil-lisān*).

Ovo pravilo znači da gestikulacija gluhonijeme osobe ima status govora kada je u pitanju ispoljavanje pravne i poslovne sposobnosti, tako da se gestikulacijom može trgovati, sklapati brak, priznati pravo, izvršiti obaveza itd.

Prihvatljiva gestikulacija je ona gestikulacija koja je poznata, gdje svaki gest ima svoje zasebno značenje. Osoba od koje se prihvata gestikulacija je svaka gluhonijema osoba koja se s tim hendikepom rodila ili ga kasnije stekla. Privremena nemogućnost govora, po hanefijama, ne daje to pravo, osim ako se odulji, a šafije ne prave razliku. Kod njih je svejedno da li je to urođeni ili kasnije stečeni hendikep.

Namjera ovog pravila je da se gluhonijemoj osobi olakša i umanjši šteta hendikepa koji ju je zadesio.

Takva osoba može gestikulacijom obavljati i *ibādete* Uzvišenom Allahu. Tom svojom gestikulacijom, po ispravnom mišljenju, neće pokvariti namaz.

Išāret je pravno valjan čak i kad bi takva osoba znala pisati, jer pisanje i govor su na istom stepenu.

Razumna gestikulacija je privatljiva i od osobe koja nije gluhonijema, jer ta vrsta izražavanja ponekad može pružiti jasnije pojašnjenje i bolji odgovor nego što to može biti govor riječima ili pisanje slovima. Tako je Poslanik, s.a.v.s, jednom prilikom, gestikulacijom prstima objasnio da mjesec ima dvadeset devet dana.⁴²

Gestikulacija se ne prihvata kod teških, precizno određenih kazni (*hudūda*), te u kaznama koje su lično Allahovo, dž.š, pravo, jer takve kazne se ne izvršavaju ukoliko postoji i najmanja sumnja. Naprimjer, ako gluhonijema osoba gestikulacijom lažno optuži nekog za blud, neće po mišljenju hanefija biti kažnjena za lažnu optužbu, pošto optužba nije eksplicitna, a to je uslov da bi se ta vrsta optužbe mogla uzeti u obzir.

Zaključak

Prethodna elaboracija petog općeg pravnog principa ***Običaj može da presuđuje*** (*el-‘āde muhakkeme*) i sporednih pravila koja se podvode pod njega, ukazuje nam na činjenicu da je šerijatsko pravo utemeljeno na čvrstim i jasnim argumentima Kur’ana i Poslanikove, s.a.v.s, prakse. Ta činjenica *mudžtehidu* daje čvrst, stabilan i nepromjenjiv oslonac pri rješavanju bilo kojeg savremenog pitanja. Ona je garant da će ponuđena rješenja donositi društvu opće dobro i sprečavati zlo na najbolji mogući način.

Nema sumnje da poznavanje ovog i drugih principa koje nudi islamsko pravo itekako mogu pomoći pravnicima u razumijevanju nauke kojom se bave. Stoga, očekujem da će to jednog dana biti prepoznato i da će se ova pravila izučavati na pravnim fakultetima kod nas.

Molim Allaha, dž.š, da nam pomogne da pravo i pravdu spoznamo i da ih na najljepši način širimo. Amin!

LITERATURA

El-‘Asqalānī, Šihābuddīn Ahmed ibn Hadžer, *Fethul-Bārī šerh Šahīhil-Bukhārī*, Dārul-fikr, Bejrut.

El-Bukhārī, Muhammed ibn Ismā‘īl: *Šahīh el-Bukhārī*, el-Mekteba el-islāmijje, Istanbul, 1979.

PT⁴² TPVidi: Bukhārī, *Šahīhul-Bukhārī*, “Kitābuš-šavm”, br. 1775.

- Ebū Dāvūd, Sulejmān ibn El-Eš'as Es-Sidžistānī, *Sunen*, Elektronsko izdanje, Harf produkcija.
- Ed-Debbūsī, Abdullah ibn 'Umer: *Te'sīs en-nazar ve ušūl el-imām el-Kerhī*, Maṭba'at el-imām, Kairo, bez godine izdanja.
- El-Džurdžānī, 'Alī ibn Muhammed ibn 'Alī: *Kitāb et-ta'rifāt*, Dār el-kitāb el-arebī, Bejrut, Drugo izdanje, 1996.
- Ibn Ebū Bekr, Dželāluddīn Abdurrahmān: *El-Ešbāh ve-n-nezāir*, Dār el-Kutub el-Ilmijje, Bejrut, 1992.
- Ibnul-Esīr, Ebus-Se'ādāt Mubārek ibn Muhammed, *En-Nihāje fī gārībil-hadīs*, Prvo izdanje, Matba'atu 'Isā El-Bābī El-Halebī, 1962, Egipat.
- El-Fejrūz Abādī, Medžduddīn Muhammed ibn Ja'qūb, *El-Qāmūš el-muhīṭ*, Dārul-fikr, 1995, Bejrut.
- Ibn Hadždžādž, Ebu-l-Husejn Muslim: *Šahīh Muslim*, Rijāset idārt el-buhūṭh el-'ilmijjeti ve-l-iftāi ve-d-da'weti ve-l-iršād, Rijad, 1980.
- Hajdar, Ali, *Šerh medželletil-ahkām*, Mektebetun-nehda, Bejrut-Bagdad, bez godine izdanja.
- Khajjāt, Jūsuf: *Lisān el-'arab el-muhīṭ*, Dār lisān el-'arab, Bejrut, bez godine izdanja.
- El-Qarrāfī, Šihābuddīn El-Abbās, *El-Furūq*, 'Ālemul-kutub, bez godine izdanja.
- El-Hākim En-Nejsābūrī, Ebū Abdullāh Muhammed ibn Abdullāh, *El-Mustedrek aleš-šahīhajn*, štampano u Bejrutu bez godine izdanja.
- El-Hamevī, Ahmed ibn Muhammed: *Gamz el-ujūn ve-l-basāir 'alā el-ešbāh ve-n-nazāir*, Dār et-tibā'a el-'amīre, Istanbul 1290. po H.
- Ibn Hanbel, Ahmed ibn Hanbel, *El-Musned*, Elektronsko izdanje, Harf produkcija.
- Ibn Mādždže, Muhammed ibn Jezīd El-Qazwīnī, *Sunen*, Elektronsko izdanje, Harf produkcija.
- Ibn Nudžejm, Zejnuddīn ibn Ibrāhīm: *El-Ešbāh ve-n-nezāir*, Dār el-kutub el-'ilmijje, Bejrut, 1993.
- Ibn En-Nedždžār, Teqijjuddīn Muhammed ibn Ahmed El-Fettūhī, *Šerhul-kevkebil-munīr*, Prvo izdanje, Merkezul-baḥṭh el-'ilmī, Džāmi'atu Ummul-qurā, 1987.
- Islamska pedagoška akademija, *Zbornik radova nastavnika Akademije*, 1/2003, Izdavač IPA, Zenica, 2003.
- Islamska pedagoška akademija, *Zbornik radova nastavnika Akademije*, 2/2004, Izdavač IPA, Zenica, 2004.

- Islamska pedagoška akademija, *Zbornik radova Islamske pedagoške akademije*, III/2005, Izdavač IPA, Zenica, 2005.
- Islamski pedagoški fakultet, *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta*, 4/2006, Izdavač IPF, Zenica, 2006.
- Kajona Daniela A.: *Medželle i ahkjami šerije*, (Otomanski građanski zakon), Sarajevo, 1906.
- Muftić, Tevfik, *Mu'džem 'arabi-busnevi*, El-Kalem, Treće izdanje, Sarajevo, 2004.
- Qal'adži, Muhammed Revvās: *Mu'džemu lugati el-fuqahā'*, Dār en-Nefāis, Bejrut, Prvo izdanje 1985.
- Es-Sujūtī, Dželāluddīn Abdurrahmān ibn Ebū Bekr, *El-Ešbāh ve-n-nezāir*, Dār el-kutub el-'ilmijje, Bejrut, 1399 H.
- Ibn Tejmijje, Ahmed ibn Tejmijje, *Medžmū'u fetāvā*, bez godine i mjesta izdanja.
- Usmani, Muhammad Taqi, *An Introduction to Islamic Finance*, Maktaba Ma'ariful-Qur'an, Karachi – Pakistan, 2002.
- Ez-Zerqā, Ahmed ibn Muhammed: *Šerh el-qavā'id el-fiqhijje*, Dār el-garb el-islāmī, Prvo izdanje, 1983.
- Ez-Zerqā, Mustāfa ibn Ahmed: *El-Medkhal el-fiqhī el-āmm*, Dār el-fikr, Maṭba'atu Tarbin, Damask, 1968.

القاعدة العادة محكمة

خلاصة البحث

تتناول هذه الدراسة إحدى القواعد الخمسة الكبرى في الشريعة الإسلامية وهي القاعدة العادة محكمة وتلقي الضوء على القواعد المدرجة تحتها. وتبين في المقدمة المعنى والمنبع والمستند لهذه القاعدة وتذكر الآيات والأحاديث التي بنيت عليها. وفي الأخير تم ذكر الأمثلة. وبعد تناول القاعدة الكبرى بالبحث والتحصيل تم عرض بعض القواعد الفرعية مع الأمثلة والمستثنيات. وختم البحث بخاتمة قصيرة تم التأكيد فيها على أن القواعد الشرعية مبنية على الوحي وأن لها أهمية بالنسبة للمجتهد والمجتمع ككل نظرا بأنها تحقق وتمكن من تحقيق الخير عموما للفرد والمجتمع.

THE CUSTOM HAS POWER OF LAW

Summary

This paper explains one of the five general Shari‘ah legal principles: “**The custom has power of law**” (*El-‘ādetu muhakkemetun*) and it sheds some light on the subordinate principles which are subsumed under it. At the beginning of this paper the origin, the point of reference and the meaning of this principle is explained with a special reference to âyats and traditions they are based on. At the end the examples of this principle are presented.

Following the explanation of the general principle, the subordinate principles are presented and explained along with examples and exceptions.

The paper concludes with an emphasis on the well-foundedness of the legal principles of Shari‘ah on the Book of Revelation, their importance for the *mujtahid* and the community, especially when it is considered that their objective is to make possible the achievement of common good, for the individual, as well as for the community.